

УДК 94(477.82) “18/19”

Тетяна Шахрай

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯН І ПОМІЩИКІВ ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Рубіж ХІХ – ХХ ст. – це не лише період суттєвих соціально-економічних змін, а й час радикальних суспільно-політичних зрушень: посилилась активність політичних сил, набрала обертів тенденція до їхнього згуртування, розгорнувся процес самовизначення утворених політичних осередків. Представники дворянства і поміщицтва Волині також відіграли важливу роль в організації і діяльності осередків політичних партій Російської імперії й, відповідно, губернії. Засновані ними громадсько-політичні організації сприяли розвитку політичної свідомості та активності народних мас, що знаменувало перехід громадського руху до організованої політичної діяльності.

Пропонована тема деякою мірою вже привертала увагу дослідників. Зокрема, у працях С. Маслова [1], Ф. Мускабліта [2], В. Попика [3], П. Чижевського [4] знайшла відображення політична активність представників дворянсько-поміщицької верстви Волині під час предвиборчих кампаній до І – ІV Думи. Орієнтиром для вивчення суспільно-політичної діяльності дворянства та поміщиків Волині виступають колективні узагальнюючі видання “Історії Української РСР” [5, 6], “Історії міст і сіл Української РСР” [7], “Истории СССР с древнейших времен до наших дней” [8], “Історія Волині” [9], що вийшли впродовж 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Відтак, можна констатувати, що спеціальних праць, які б комплексно досліджували перебіг суспільно-політичного життя Волині й участь у ньому місцевого дворянства й поміщицтва, в українській історіографії досі немає. Ця проблема ще чекає на свого дослідника. Тому об’єктом даного дослідження є дворяни і поміщики Волині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а предметом – їх суспільно-політична діяльність.

Плідна культурницька діяльність української громади у попередній період сприяла формуванню нової генерації українців, яка прагнула послідовно виборювати всю повноту політичних і національних прав для свого народу. Відтак, з’являються перші спроби утворення незалежних українських політичних організацій, що знаменувало перехід громадського руху від культурологічного українофільства до організованої політичної діяльності.

Серед керівників УРДП був відомий письменник, громадсько-політичний діяч Волині, нащадок давнього шляхетського роду графів Рогуля-Левицьких – Модест Пилипович Левицький (1866–1932), – який зневажав своє соціальне походження і свідомо зрікся графського титулу. Його батько, Пилип Якович, був відомим на Волині громадським діячем, приятелював з В. Антоновичем, Т. Рильським. Ще у студентські роки

М. Левицький захопився ідеями народництва і просвітництва, став прихильником революційно-демократичного руху. Працюючи залізничним лікарем у Ковелі, тісно контактував з родиною Косачів: Оленою Петрівною Косач (Олена Пчілка) та її донькою Ларисою Косач (Леся Українка), що сприяло остаточному формуванню його як справжнього “народника” з традицією ще давніх “хлопоманів” [10, с. 30]. У Радзивілові М. Левицький створив таємний український гурток, який сприяв поширенню української національної ідеї серед широких верств населення шляхом пропаганди української літератури, улаштування вистав українською мовою, відзначенням шевченківських днів. Налагоджував тісні зв’язки з “громадівцями”, опікувався діяльністю громадської організації “Просвіта”, брав активну участь у діяльності товариства “Час”, клубу “Родина” [10, с. 35]. Відстоюючи політичні інтереси українства як “ярий українофіл” потрапив у “чорні списки Волинського губернського жандармського управління” (далі ВГЖУ) [11, арк. 72 зв].

Програмні положення УРДП були близькі за духом представнику дворянсько-поміщицької верстви Волині барону Ф. Штейнгелю (за політичними переконаннями він належав до партії конституційних демократів, а пізніше вступив до УРДП) [12, арк. 48; 13, с. 290]. Це стосувалось не лише політичних (був прихильником ідеї “вільної України у вільній Росії” і стояв на ґрунті автономії та федерації), а й економічних, освітніх програм тощо. Як і чимало інших ліберально налаштованих діячів він вважав, що соціалістичний лад найкраще забезпечить інтереси людей. Земля з усіма багатствами, а також фабрики й заводи з часом повинні стати спільною народною власністю [14, арк. 1039].

Ще на початку ХХ ст. Ф. Штейнгель був обраний товаришем голови Українського наукового товариства у Києві [15, с. 105]. Після заснування Товариства українських поступовців (далі ТУП) належав до київської громади [16, с. 105]. У 1906 р Ф. Штейнгель був обраний послом від м. Києва до I Державної Думи. Із заснуванням у Думі української фракції (Український парламентський клуб) пристав до неї одним із перших [13, с. 290]. Разом із однопартійцями (І. Шрагом, П. Чижевським, А. В’язовим, М. Біляшівським, В. Шеметом, О. Свечиним, К. Баріджем) стояв в обороні паростків національного відродження.

Слід зазначити й про активну участь барона Штейнгеля разом з іншими відомими громадськими діячами – М. Грушевським, С. Єфремовим, В. Леонтовичем, В. Лозинським, Ф. Матушевським, Є. Чикаленко, В. Шеметом, І. Шрагом – у зібранні підписів до заяви-протесту на промови депутатів IV Державної Думи та голови Родзянка про недоцільність вивчення української мови в школі та “небажання українського народу нею розмовляти [17, с. 279-280]”.

Надзвичайно важливою була діяльність Ф.Штейнгеля як голови “Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст” в об’єднанні українських сил і концентрації свідомих українських елементів у

Києві та на фронті в Галичині під час війни. Виходячи з цілком справедливого положення, що діяльність на українських землях задля допомоги українському населенню найближча самим українцям, доклав зусиль, щоб до складу комітету увійшли українські громадські діячі. Відтак, членами комітету стали (в порядку їх вступу): А. В'язлов, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський, В. Уляницький. Поступово комітет набув українського характеру [16, с. 38].

Робота комітету за короткий час розвинулась надзвичайно широко. Були створені величезні шпитали для поранених і хворих, різні санітарно-гігієнічні установи. Комітет надавав допомогу біженцям, годував населення окупованих повітів Галичини й Буковини, відновив на цих територіях українські народні школи й допомагав матеріально українським гімназіям в Тернополі, Чорткові, Чернівцях. Були винесені ухвали на користь вирішення окремих аспектів національного питання, підтверджені заходи у справі шкільництва і навіть видані українською мовою брошури практичного змісту (наприклад, poradnik у справі пенсій і допомоги військовим інвалідам та їхнім родинам) [16, с. 39].

Розвитку українського національного руху, як у всеукраїнському масштабі, так і на Волині, сприяла діяльність представника дворянсько-поміщицької верстви Дмитра Васильовича Марковича (1848–1920), який тривалий час проживав у своєму маєтку в с. Михалківці Острозького повіту. З 80–90-х рр. XIX ст. він підтримував дружні стосунки з народовольцями, співпрацював з “Громадою”, ТУП. Від квітня 1905 р. був членом партії Народної Свободи. Намагаючись об'єднати прогресивну українську інтелігенцію Волині, корегував роботу філіалів цієї партії у губернії [18, арк. 1-2]. У період 1905–1907 рр. у Волинській губернії нараховувалось 7 філіалів кадетської партії, активними учасниками яких було понад 200 осіб [19, с. 77]. Д. Маркович був одним із перших організаторів кооперативного руху в Україні на початку XX ст. Разом з однодумцями у 1911 р. організував у Волинській губернії в с. Михалківці Острозького повіту “Центральний Союз установ дрібного кредиту Волинської губернії” [20, с. 258]. Його “мистецтву кооперації навчалися представники усієї Волині...” [21, с. 17].

Найвищої оцінки заслуговують намагання представника дворянсько-поміщицької верстви Волині В. Липинського щодо згуртування прихильників українства і створення еліти української нації. Так, у лютому 1909 р., з нагоди “київських контактів”, відбувся нелегальний з'їзд “українців польської культури [22, с. 74-75]”, в якому взяло участь близько 35 осіб. В. Липинський відкрив з'їзд своєю вступною промовою “Наше становище на Русі-Україні”. Учасники з'їзду, серед яких були представники волинської шляхти, поставили перед собою завдання працювати над піднесенням національно-культурного рівня, насамперед селянства, з тим, щоб останнє побачило в особі шляхти-землевласників – союзника у суспільному житті. За рішенням з'їзду, у квітні 1909 р. почав виходити в Києві двотижневик

“Przegląd Krajowy”, фактичним редактором якого був В. Липинський. Через фінансові та політичні труднощі часопис припинив своє існування того ж самого року [22, с. 74-75].

Невеликий прогрес у розвитку національного руху на Волині спостерігається після буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. В. Липинський у листі до М. Грушевського зазначав, що з 1908 р. “в с. Затурцях на маленьку пошту приходять 4 примірника “Ради”; один з місцевих пан-отців почав говорити українські проповіді у церкві і туди приходять люде з сусідніх сіл послухати; ...школярі зложили 2 рублі (!) і передали священникові, щоб він виписав їм “малоросійських книжок”; в устах сільського “інтелегента”: хвершала, поштового чиновника, учителя (хоча у цих у нас спеціально рідко) ви почуєте українську мову не як “балачку”, а таки як мову – все це факти, яких давніше у нас не помічалось, і з’являються вони якось само-собою, без якоїсь пропаганди якого впливу “зверху” – чисто стихійно, я-б сказав ...і відносини, які тут панують, це типічні “волинські”, чи може взагалі “правобічні”, відносини” [23, с. 353]. При цьому В. Липинський скромно замовчував свою діяльність на ниві просвітництва.

Схильність до українських історичних традицій волинської аристократії сприяла утворенню українських консервативних течій. У даному контексті слід відмітити діяльність Братства імені князів Острозьких, яке було засновано 13 лютого 1908 р., що збіглося з проведенням 300-річчя від смерті К. Острозького. До Братства належали відомі представники шляхетського стану Волині, зокрема, батько Лесі Українки – Петро Косач, інтелігенції, духовенства. Збирання історичних відомостей, реставрація пам’яток української старовини посідали чільне місце в діяльності “братчиків” [24, с. 31]. Легальне вивчення української історії Братством проводилось під патронатом прихильників російського самодержавства. Але “братчики” змусили багатьох переглянути нав’язуване владою бачення української історії, зокрема Волинської землі. Вивчення державотворчої діяльності волинських князів доби Литовсько-Руської держави, козаччини свідчили про неперервність державницьких тенденцій в українському суспільстві, підносили на вищий рівень національну свідомість.

Особливу увагу владні структури приділили обраним гласним. Генерал-губернатор зажадав детальних звітів про результати виборів до земств, в яких характеризувалися й політичні переконання кожного земського гласного, ступінь його суспільної активності, вказувалося на родинні зв’язки гласних з особами польської національності або економічну залежність від них, “до яких громад – польської чи руської – гласний тяжіє, якою мовою користується у побуті і чи не виявив негативного ставлення до земської реформи” [25, с. 149].

Певне місце у громадсько-політичному житті Волині посідав консервативний напрям, що був представлений прихильниками “угодівської” течії, соціальну базу якої складали великі землевласники, буржуазія. Вони

прагнули тісної співпраці з царським урядом для взаємної вигоди у боротьбі з наростаючим революційним рухом та збереження станових прав і привілеїв. Прихильниками їх політики були магнати Ю. Потоцький, Р. Сангушко, С. Чапський та інші, які у листопаді 1907 р. створили консервативну “Польську партію крайову в Київській, Волинській і Подільській губерніях”. Програмні завдання партії передбачали: внутрішню діяльність для блага рідного краю і прагнення до мирного співжиття з рештою населення, пом’якшення національних і класових антагонізмів; створення у всіх сферах суспільного життя умов, що сприятимуть збереженню побуту і можливостей економічного і культурного розвитку всіх класів польського населення краю для досягнення рівноправності в релігійному, правовому, політичному, громадському і культурному відношеннях; піднесення добробуту польських трудящих шляхом полегшення сільським жителям набуття землі у власність, заохочення польських економічних, професійних, культурних союзів, благодійних товариств, шкільної освіти, преси тощо [26, с. 108].

У звіті Київського губернатора за 1909 р. вказувалось, що найбільш поміркована частина польського суспільства створила в Південно-Західному краї особливу “Польську партію крайову”, що порвала зв’язок з діяльністю польських партій у Литві і Королівстві Польському і працювала виключно в інтересах всього населення Південно-Західного краю. Це була партія польських поміщиків консервативного спрямування, що проживали у зазначених губерніях, і прагнули об’єднання з урядом задля спільної боротьби з революційним рухом за збереження існуючого суспільного порядку [27, арк. 59].

Політична організація “Зжешене” (“Zrzeszenie” – Об’єднання), яка за переконанням і соціальним складом також належала до консервативного “угодівського” напрямку, виникла наприкінці 1904 р. у Києві. Членами об’єднання були відомі поміщики, промисловці, громадські діячі. Волинь представляли поміщики Я. Олізар та В. Грохольський, який, до речі, стояв у витоків організації товариства. У 1905 р. “Зжешене” прийняло виразно оформлену політичну програму, що наблизило його до політичної партії. Особливий акцент у програмі було зроблено на боротьбу з соціалізмом, посилення національної політики за рахунок розвитку незалежної від влади освіти [28, с. 80].

Радикальний напрям польського суспільного руху серед представників дворянсько-поміщицької верстви на Правобережній Україні, у тім числі й на Волині, був представлений народницькою течією. Націоналістичний табір наприкінці ХІХ ст. представляла одна з найбільш потужних буржуазно-поміщицьких партій – “Народово-демократична партія” (“народові демократи”). Народовці прагнули бути єдиною силою, що представляє інтереси поляків. Виразником ідей “народових демократів” з 1906 р. стала газета “Дженнік Кійовські”, головним редактором якої був волинський поміщик В. Грохольський.

Проте, окрім легальних націоналістичних організацій, існували й таємні. Впродовж 1910–1911 рр. у Волинській губернії поліція розкрила діяльність націоналістичної організації “Ліга відродження Польщі”. Зокрема, до неї належали поміщики Вікентій Шиміот, Леон і Казимір Сумовські та ін. Вони прагнули відкриття таємних шкіл, розширення польського землеволодіння, сприяли проникненню польської нелегальної літератури і зброї на територію губернії й України [29, арк. 22].

На початку ХХ ст. паралельно з посиленням українського і польського національних рухів активізується діяльність російських шовіністичних організацій. Консервативні буржуазні політичні течії консолідувала імперська партія “Союз 17 октября”, заснована у листопаді 1905 р. На території Волинської губернії дана партія діяла з січня 1906 р. у Рівному. Вона мала свій друкований орган – газету “Волынская жизнь”, яка виходила у м. Житомирі щоденно. Проте широкого розповсюдження в краї партія не набула [30, с. 140].

Найбільш впливовою і чисельною політичною організацією чорносотенної дворянсько-поміщицької реакції з листопада 1905 р. став “Союз русского народа” (СРН). Так, влітку 1906 р нараховувалось близько 253 тис. осіб, а вже на кінець 1907 р. – 410 тис. Однак слід зауважити, що до списків членів організації нерідко вносилися навіть прізвища дітей [31, с. 76]. Програмні положення СРН базувалися на принципах непорушності самодержавної влади, заміни законодавчої Думи дорадчим органом, єдності і неподільності Росії, викорінення соціалістичної інтелігенції, обмеження влади бюрократії.

На Волині найактивнішим був Почаївський відділ “СРН”, який налічував понад 1000 місцевих осередків, активними учасниками яких були близько 104,3 тис. членів. Одним із завдань його діяльності було протистояння українському і польському руху. Маючи достатню матеріальну базу і підтримку влади, чорносотенці намагалися максимально контролювати суспільні процеси в губернії. Особлива увага приділялась сільському населенню. При сільських відділах Почаївського СРН були створенні бібліотеки й читальні, де селяни могли ознайомитись з літературою, у якій пропагувалась російська консервативна монархічна ідея. Не залишав він поза увагою робітників, військових та інші верстви населення [32, с. 48].

СРН мав свій друкований орган на Волині: виходили чотири із 25 чорносотених газет, що мала ця організація в Україні. У виданнях “Почаевский листок” (“Почаевские известия”), “Прибавление к Почаевскому листку”, “Жизнь Волыни” та газету “Волынская земля”, пропагували ідеї єдиної і неподільної Росії, панівної російської нації і русифікації українців, обґрунтовувалась необхідність інституту самодержавства як органічної національної і суспільної потреби в краї. Як наслідок, значна частина духовенства та поміщиків губернії стали основними провідниками ідей шовінізму, здійснюючи агресивну політику щодо українців й “іногородців”. Найбільш реакційною й шовіністичною газетою була київська газета

“Киевлянин”, яку редагував відомий чорносотенець, російський поміщик Волині В. Шульгін [33, с. 22].

Представники дворянсько-поміщицької верстви Волині активно діяли й на крайньому лівому фланзі у складі Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). На території губернії діяв лише один філіал партії із зальною чисельністю близько 500 членів [19, с. 77]. Публікуючи і розповсюджуючи листівки, прокламації із закликами до політичних страйків і повстань, представники згаданої верстви не раз піддавались обшукам та арештам. Дворянина Б. Новицького було арештовано за звинуваченням у розповсюдженні серед селян с. Колодянки Рівненського повіту наступних брошур і прокламацій “Що потрібно селянам”, “Маніфест до всеросійського селянства”, “Як мужик у всіх у боргу залишився”, “Народу від народних послів”, “Не майте надії на Думу” та іншої нелегальної літератури [34, арк. 2]. Був підданий дізнанню за агітацію населення с. Іванків Житомирського повіту проти самодержав'я та захват поміщицьких та монастирських земель дворянин І. Кремінський [35, арк. 3-4].

Волинським ГЖУ була заведена справа за звинуваченням у зберіганні листівок на дворянина Житомира Д. Філіппова [36, арк. 158; 37, арк. 5-7]. У дворянина А. Кашевського при обшуку на квартирі була виявлена і вилучена ціла бібліотека нелегальної літератури, бланки на пожертву РСДРП, книга обліку доходів на користь партії, а також два гектографи, 565 екземплярів прокламацій та брошур Житомирської організації РСДРП: “До всіх чесних громадян м. Житомира”, “До солдат”, “Як наставляти до демонстрації” та інша нелегальна література [38, арк. 2, 10, 21; 39, арк. 6].

Отже, представники дворянства і поміщцтва Волині відіграли важливу роль в організації і діяльності осередків політичних партій не лише у губернії, а й у всеукраїнському масштабі. Міцні позиції серед волинської шляхти на початку ХХ ст. посідав радикальний рух, що був представлений “народовими демократами” (“Народово-демократична партія”). “Угодівський” консервативний польський рух на Волині був представлений “Польською партією крайовою”, політичною організацією “Звешене”. Найбільш впливовою і чисельною політичною організацією чорносотенної дворянсько-поміщицької реакції з листопада 1905 р. став “Союз русского народа” (СРН). Консервативні буржуазні політичні течії консолідувала імперська партія “Союз 17 октября”, що діяла з січня 1906 р. у Рівному. Непоодинокими були випадки участі ліберально налаштованих представників дворянсько-поміщицької верстви Волині в організації і роботі Житомирського філіалу РСДРП.

Слід відмітити діяльність Братства імені князів Острозьких як предтечу українського політичного консерватизму в краї. Значна частина представників дворянсько-поміщицького стану Волині – Ф. Штейнгель, В. Липинський, М. Левицький, Д. Марковича та інші – перетворились не лише на активних прибічників та популяризаторів національних ідей, а по суті стали політичними лідерами, створивши навколо себе організаційне ядро

розгортання руху за національне відродження. Підтримуючи дружні стосунки з народовольцями, співпрацюючи з “Громадою”, “ТУП”, “УРДП”, “Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст”, вони відстоювали політичні інтереси українства й намагалися дати національному рухові політичний провід.

Джерела та література

1. Маслов С. Л. Земельный вопрос и партии во II Государственной Думе (в 1907 г.) / С. Л. Маслов. – М.: “Земля и воля”, 1917. – 32 с.
2. Мускаблит Ф. Первый русский парламент: избирательная кампания и ее итоги / Ф. Мускаблит. – Одесса: Тип. Л. С. Шутака, 1906. – 88 с.
3. Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / В. И. Попик. – К., 1989. – 100 с.
4. Чижевский П.И. Выборы в Государственную Думу / П. И. Чижевский. – К., 1912. – 64 с.
5. Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах / голов. ред. кол. Кондуфор Ю. Ю. (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3. – 607 с.
6. Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах / голов. ред. кол. Ю. Ю. Кондуфор (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 4. – 531 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР.: в 26-ти т. / голов. ред. колегія: Тронько П. Т. (голова голов. ред. колегії [та ін.]). – К.: Голов. ред. Укр. Радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – Волинська область. – 747 с.
8. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти т. / глав. ред. совет: Пономарев Б. М. (пред. [и др.]). – М.: Наука, 1968. – Т. 5. – 731 с.
9. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / [відп. ред. О.Г. Михайлюк] – Львів: “Вища школа”, 1988. – 239 с.
10. Дорошенко Д. Лікар-гуманіст // Спогади про Модеста Левицького / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1967. – С. 29-40.
11. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України), ф.276, оп.1, спр.361, арк.72 зв.
12. ЦДІАК України ф.274, оп.5, спр.31, арк.48.
13. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Є. Чикаленко; [передмова В. Шевчук]. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
14. ЦДІАК України ф.1335, оп.1, спр.568, арк.1039.
15. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1936. – Т. 3. – 396 с.
16. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Д. Дорошенко [упоряд. К. Ю. Галушко]. – К.: Темпора, 2002. – Т. I: Доба Центральної Ради. – 320 с.
17. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): Документально-художнє видання в 2-х т. / Є. Чикаленко; [передмова В. Шевчук]. – К.: Темпора, 2004. – Т. I: 1907-1917. – 427 с.
18. ЦДІАК України ф.276, оп.1, спр.423, арк.1-2.
19. Киселев И. Н. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение / И. Н. Киселев, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР – 1990 – № 4 – С. 71-87.
20. Денесюк Б. Дмитро Маркович (1848–1920) // Острозькі просвітники XVI–XX ст. / Б. Денесюк. – Острог: Університет “Острозька Академія”, 2000. – С. 258.
21. Маркович Д. По степах та хуторах: Оповідання. Драма. Спогади / Д. Маркович; [упоряд., авт. вступ. статті та приміт. О. Е. Засенко]. – К.: Дніпро, 1991. – 541 с.
22. Лисяк-Рудницький І. В’ячеслав Липинський: історик, політичний діяч і мислитель життя / І. Лисяк-Рудницький // Волинь моя. – 2001. – Вип. I. – С. 74-88.
23. Липинський В.К. Повне зібрання творів, архівів, студії / В.К. Липинський; [ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін.] – К.: Смолоскип, 2003. – Т. I: Листування (А-Ж) – 960 с.

24. Рацілевич А. Православна церква і національне відродження на Волині на початку ХХ століття / А. Рацілевич // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2005 – Вип. 10 – С. 26-33.
25. Рівниченко С. Я. Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Я. Рівниченко // Київська старовина. – К., 1999 – № 4. – С. 142-150.
26. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Білобровець Ольга Матвіївна. – К., 2005. – 230 с.
27. ЦДАК України ф.442, оп.637, спр.545, арк.59.
28. Юрковський Р. Поляки Волинської губернії у виборах до I Державної Думи (1906) і Державної Ради (1906, 1909, 1910) / Р. Юрковський // Ucrainica Polonica. – К., Житомир, 2004. – Т. I. – С. 77-95.
29. ЦДАК України ф.1262, оп.1, спр.38, арк.22.
30. Шелохаев В. В. Партия октябристов в период первой российской революции / В. В. Шелохаев. – М.: “Наука”, 1987. – 160 с.
31. Киселев И. Н. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение / И. Н. Киселев, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР – 1990 – № 4 – С. 71-87.
32. Омелянчук Н. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / Н. В. Омелянчук. – К.: НИУРО, 2000. – 168 с.
33. Шульгин В. В. Что нам в них не нравится / В. В. Шульгин; [сост. Л. Алексеев]. – СПб.: Хорс, 1992. – 286 с.
34. ЦДАК України ф.1335, оп.1, спр.683, арк.2.
35. ЦДАК України ф.1335, оп.1, спр.777, арк.3-4.
36. ЦДАК України ф.1335, оп.1, спр.279, арк.158.
37. ЦДАК України ф.1335, оп.1, спр.387, арк.5-7.
38. ЦДАК України ф.1335, оп.1, спр.285, арк.2-21.
39. ЦДАК України ф.1335, оп.1, спр.477, арк.6.

Annotation

The author investigated the role of the nobility and landowners of Volhynia in the organization and activities of political parties not only in the province, but also on the nationwide scale. Thus disposition of representatives of nobility and landlords of Volhynia to the Ukrainian historical traditions contributed to the formation of Ukrainian Conservative movements. Representatives of the Volhynia aristocratic circles made significant efforts not only to the development of the Ukrainian national movement in the province but also to such development in the nationwide scale. However, representatives of this stratum of the province were actively operating on the extreme left flank within the Zhitomir Branch of the Russian Social Democratic Labor Party (RSDLP).